

عناصر کتاب‌شناختی پیشنهادی برای کاربرگه ملی فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی

• سیدابراهیم عمرانی

رئیس کتابخانه دانشکده علوم دانشگاه تهران

چکیده

پژوهشگران برای استفاده از نسخه‌های خطی تاکنون ملزم به جستجو در فهرست‌های چاپی چند جلدی کتابخانه‌های مختلف بوده‌اند. این فهرست‌ها از طریق نمایه‌ها یا فهرست‌های اعلام امکان دسترسی به نسخه‌های مختلف را فراهم می‌کردند. زبان مشترک نسخه‌شناسان و اساتید فن، این فهرست‌ها بوده و در ایران هنوز این فهرست‌ها کاربردهای خود را از دست نداده‌اند. امروزه، با توجه به نقش بسیار مهم نرم‌افزارهای رایانه‌ای، در تسهیل و تسریع کارها، تقریباً همه کتابخانه‌های بزرگ حاوی نسخه‌های خطی در دنیا، از نرم‌افزارهای مختلف برای ذخیره و بازیابی فهرست‌های خود بهره می‌برند.

مقاله حاضر ضمن شناسایی مدخل‌های (عناصر کتاب‌شناختی) مورد استفاده فهرست‌نویسان نسخه‌های خطی و چاپ سنگی، از طریق بررسی فهرست‌های چاپی کتابخانه‌های بزرگ داخلی و خارجی که نسخه‌های خطی و چاپی نفیس نگهداری می‌نمایند، نیز فهرست‌های الکترونیکی این کتابخانه‌ها و مطابقت دادن آنها با استانداردهای فهرست‌نویسی توصیفی مانند قواعد آنگلوامریکن و قواعد استاندارد بین‌المللی توصیف کتاب‌شناختی (ای.اس.بی.دی)، قواعد انجمن کتابخانه‌های دانشکده‌ای و پژوهشی (ای.سی.آر.آل) برای نسخه‌های خطی، و قالب‌های ماشین‌خوان مانند مارک ۲۱ و یونی‌مارک و ای.ای.دی (EAD)، عناصر و مدخل‌های مورد نیاز برای ماشینی کردن فهرست‌های نسخه‌های خطی در نرم‌افزارهای کتابخانه‌ای را پیشنهاد می‌نماید.

کلیدواژه: نسخه‌های خطی، عناصر کتاب‌شناختی، نرم‌افزارهای کتابخانه‌ای، فهرست‌نویسی ماشین‌خوان، مارک ۲۱، یونی‌مارک

مقدمه

در جلسه سخنرانی آقای عیسی ویلی - مسئول بخش نسخه‌های خطی فارسی و ترکی کتابخانه بریتانیا - که به همت مسئولان محترم وقت کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه در تاریخ ۸۱/۴/۱۹ برگزار شد، گفت‌وگویی بین چند تن از فهرست‌نویسان نسخه‌های خطی - بیشتر نسل جوان - با یکی از اساتید بزرگوار به میان آمد؛ فهرست‌نویسان جوان از کار با رایانه گفتند و آسان شدن امور و استاد از بی‌ربطی فهرست‌ها به رایانه صحبت کردند. با اجازه اساتید، عرض شد که رایانه دخالتی در کار فهرست‌نویسی ندارد. کار رایانه از نقطه‌ای آغاز می‌شود که کار فهرست‌نویس پایان می‌یابد، بنابراین فهرست‌نویسان، همان‌گونه که دوست دارند همچنان فهرست‌نویسی می‌کنند ولی این بار اطلاعات فرم‌های فهرست شده به جای حروفچینی در چاپخانه، در رایانه وارد خواهد شد و رایانه همان ترتیب و شکل چاپی را که فهرست‌نویسان نیاز دارند، به عنوان خروجی در اختیار ایشان قرار خواهد داد؛ دقیقاً مانند صفحات چاپی که پیش از این در اختیار داشتند. (این بحث بار دیگر در میزگرد «روش‌های فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی، روش‌های کهن و نوین»^۱، با همان استادان یک‌بار دیگر دنبال شد).

پرسش دیگر از اساتید بزرگوار که انسی با رایانه ندارند این

است که مگر ساختن نمایه‌ها و فهرست نام کسان، نام‌های مکان‌های جغرافیایی، یا فهرست‌های موضوعی، مرسوم نشده و مفید نیست. کشف الایات و کشف الایات را خود داشتیم. فهرست اعلام و ایندکس و نمایه‌های پایان کتاب‌ها را گروه‌های اروپا رفته ما مرسوم کردند. عجیب نبوده اگر گروهی از اساتید آن دوران، در زمانه خود، اینها را فرنگی‌مآبی و ادا و اصول‌های منور الفکرانه تلقی کرده باشند. آیا امروزه بدون این نمایه‌ها و یادداشتهای ارجاعی داخل نمایه‌ها، می‌توان بدون هیچ اختلاطی از مجموعه ۱۵ یا ۳۰ جلدی فهرست نسخه‌های خطی یکی از کتابخانه‌ها استفاده کرد؟

رایانه از سویی در حکم این نمایه‌ها عمل خواهد کرد؛ با نمایه‌ای چند وجهی و با دقتی بیش از نمایه‌های چاپی و امکان جست‌وجوهای مختلف و از سوی دیگر، امکان گرفتن هر گونه شکل چاپی را به ما می‌دهد. فرم‌های کارتی کتابخانه‌ای، فرم‌های خلاصه و چکیده، فرم‌های چاپی برای فرستادن به چاپخانه (فرم حروفچینی شده)، و انواع فرم‌های استاندارد رایانه‌ای مانند فرم‌های شماره‌دار^۲، فرم‌های برچسب‌دار^۳ و فرم‌های استاندارد برای تبادل داده‌ها با دیگر کتابخانه‌ها مانند ایزو ۲۷۰۹. دیگر آنکه هر کس برحسب نیاز، فرم خروجی مورد نظر خود را روی صفحه مانیتور یا چاپ روی کاغذ تعیین خواهد کرد؛ ولی مهم این است که اطلاعات تولید شده فهرست‌نویس، فقط یک‌بار

دانشگاه تهران از سال ۱۳۷۴ مطالعه و امکان‌سنجی برای ماشینی‌کردن خدمات کتابخانه خود را آغاز کرد و پس از فراز و نشیب‌های فراوان، سرانجام نسخه آزمایشی نرم‌افزار در سال ۱۳۷۹ در کتابخانه مرکزی دانشگاه نصب شد

ملی جمهوری اسلامی ایران^۷، کتابخانه مجلس شورای اسلامی^۸، کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی^۹، کتابخانه آستان قدس^{۱۰}، مورد بررسی قرار گرفت و یکایک مدخل‌های آنها جمع‌آوری شد. پس از آن به فهرست‌های دیگر کتابخانه‌ها مراجعه شد: برگه‌های موجود در پایگاه «کتابخانه کنگره امریکا»^{۱۱}، فهرست‌های نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران از جمله «کتابخانه پاریس (فرانس ریشار)»^{۱۲}، فهرست کتابخانه ملی پاریس (بلوشه)^{۱۳}، فهرست مخطوطات پاکستان (عارف نوشاهی)^{۱۴}، فهرست کتابخانه برلین^{۱۵}، فهرست کتابخانه پنجاب هند^{۱۶}، فهرست موزه بریتانیا (ریو)^{۱۷}، فهرست بودلیان^{۱۸}، فهرست نسخ خطی ازبکستان^{۱۹}، فهرست سالتیکف شچدرین^{۲۰}، فهرست کتابخانه ملی پراگ^{۲۱}، فهرست آثار خطی تاجیکستان^{۲۲}، فهرست کتابخانه ملک^{۲۳}، و چند پایگاه موجود رایانه‌ای که در دسترس قرار داشت، مطالعه و یکایک مدخل‌های این فهرست‌ها استخراج و ثبت شد و در پایان «عناصر توصیفی نسخه‌های خطی» پیشنهاد شده در «کنفرانس کدگذاری نسخه‌های خطی»^{۲۴} مقابله شد و نیز عناصر نسخه‌های خطی که کنسرسیوم TEI^{۲۵} برای استفاده در طرح کدگذاری نسخه‌های خطی از آن بهره برده بود برای نسخه‌های خطی مقابله شد (که مورد استفاده بسیاری از کتابخانه‌های اروپایی از جمله بادلیان است). آخرین کاربرگه‌ای که به دستمان رسید، کار برگه بخش فارسی - ترکی - عربی کتابخانه اتریش بود که استاد ایرج افشار در اختیارمان قرار دادند و چندی بعد، در بخارا^{۲۶} آن را منتشر کردند.

وارد می‌شود و باقی بر عهده نرم‌افزار خواهد بود. دانشگاه تهران از سال ۱۳۷۴ مطالعه و امکان‌سنجی برای ماشینی‌کردن خدمات کتابخانه خود را آغاز کرد و پس از فراز و نشیب‌های فراوان، سرانجام نسخه آزمایشی نرم‌افزار در سال ۱۳۷۹ در کتابخانه مرکزی دانشگاه نصب شد و اطلاعات کتاب‌های چاپی با سرعت وارد شد و خدمات امانت ماشین مجموعه کتاب‌های چاپی از سال ۱۳۸۰ آغاز و در سال ۱۳۸۲ نسخه کامل‌تر آن نصب شد. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به عنوان یکی از مراجع اصلی نسخه‌های خطی ایران، برای مجموعه‌های نسخه‌های خطی، چاپ سنگی و اسناد تاریخی، نیاز به تعریف پایگاهی داشت که بتواند اطلاعات مربوطه را در آن ذخیره و از آن طریق نیز بازایی کند؛ بنابراین پایگاه‌های نسخه‌های خطی و اسناد تاریخی، براساس نیازهای مطرح شده همکاران فهرست‌نویس، نسخه‌های خطی و اسناد تاریخی آماده و به عنوان مرحله نخست، تحویل شد تا ورود اطلاعات تأخیر نداشته باشد، تا در مرحله بعدی به اصلاح پایگاه پرداخته شود.

در مطالعه برای اصلاح کار برگه‌های پایگاه‌های پیشین، به عنوان نخستین گام مدخل‌ها^{۲۷} و زیرمدخل‌های^{۲۸} تعریف شده، مورد بازبینی قرار گرفت و برای دقیق‌تر کردن و کامل کردن آن در درجه نخست با مدخل‌های «فهرست نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران»^{۲۹}، مطابقت داده شد و پس از آن فهرست‌های نسخه‌های خطی و کاربرگه‌های مورد استفاده در کتابخانه‌های مختلف، از جمله کتابخانه

از مجموعه این منابع کاربرگه‌ای با ۷۶ مدخل و زیرمدخل به دست آمد که خود مبنای مناسبی برای تهیه کاربرگه‌های نسخه‌های خطی، نسخه‌های چاپ سنگی و حتی اسناد تاریخی بود، ولی همان اندازه که نسخه‌های خطی و چاپ سنگی به هم نزدیک و فقط در دو تا سه مدخل متفاوت‌اند، در تهیه کاربرگ اسناد تاریخی باید احتیاط لازم را نمود که چیزی از قلم نیفتد و این خود نیازمند تحقیق دقیق‌تری است. چه بسا که هر دسته از اسناد براساس نوع و جنس ماده یا شیوه نگهداری، نیازمند کاربرگه‌ای جداگانه باشد. در اینجا یادآور می‌شویم که مدخل‌های مورد استفاده در کاربرگه ویرایش اول اسناد تاریخی در کتابخانه مرکزی و آنچه در حال حاضر از اسناد تاریخی در فهرست‌ها ثبت می‌شوند، تفاوت عمده‌ای با مدخل‌های به دست آمده در نسخه‌های خطی ندارد و تفاوت در حد سه تا پنج مدخل است.

قواعد استاندارد فهرست‌نویسی توصیفی

مدخل‌های به دست آمده، با منابع مختلف و استانداردهای فهرست‌نویسی توصیفی مقابله شد (جدول یک)، تا نکات مبهم روشن شود و اگر مدخلی تعریف شده که در هیچ‌یک از قاعده‌نامه‌ها نیامده، در صورت لزوم حذف یا اصلاح شود و اگر عنصری در مداخل ما راه پیدا نکرده، اضافه شود.

- منابع استاندارد زیر مورد مقابله قرار گرفته‌اند:
۱. «قواعد فهرست‌نویسی آنگلوامریکن» ویرایش ۲، تجدیدنظر شده (AACR2r)^{۳۷}.
 ۲. «قواعد فهرست‌نویسی دست‌نوشته‌های قدیمی، قرون وسطی، رنسانس و قرون جدید» (AMREMM)^{۳۸}.
 ۳. «قواعد فهرست‌نویسی توصیفی نسخه‌های خطی کتابخانه کنگره» (DCRB)^{۳۹}.
 ۴. «آرشیوها، دست‌نوشته‌های شخصی، و نسخه‌های خطی: دست‌نامه فهرست‌نویسی برای مجموعه‌های آرشیوی، مؤسسه‌های تاریخی و کتابخانه‌های خطی» (انجمن آرشیویست‌های امریکا (APPM)^{۴۰}.
 ۵. قواعد «استاندارد بین‌المللی کتاب‌شناسی توصیفی (سری A) آثار قدیمی» (ISBD) (A)^{۴۱}.

۷۶ مدخل اولیه در ستون دانشگاه تهران قرار داده شد و موقعیت آنها در پنج استاندارد بالا با ذکر شماره قاعده آمده‌اند. به علاوه ستونی نیز به کاربرگه استاد افشار اختصاص یافته که امکان مقایسه با مدخل‌های پیشنهادی ایشان نیز وجود داشته باشد. در ستون افشار بخارا اعدادی در کنار مدخل‌ها آمده است که ترتیب قرار گرفتن مدخلها در کاربرگه منتشر شده در بخارا می باشد.

جدول یک

ردیف	دانشگاه تهران	افشار (بخارا)	AACR2r	AMREMM	DCRB	APPM	ISBD (A)
۱	نوع نسخه	-	4,1C1	1C	-	1,1C	-
۲	شکل نسخه	شکل نسخه	4,7B1	7B1	7C1	1,7B2	1,2
۳	شماره بازیابی	۲ شماره کتاب در قفسه					
۴	شماره ثبت	شماره ثبت					
۵	پدیدآور اصلی (حقیقی - حقوقی)	۴ مؤلف و ... قاعده ۲۲ و تقسیمات آن					
۶	دوره حیات	۴... و زمان او	22/17				
۷	برگردان نام به لاتین						
۸	عنوان اصلی اثر (عنوان قراردادی)	۱ اسم کتاب	25,13 25,14				
۹	معرفی نسخه و فصل‌بندی	۹ نوع فصول و ابواب	4,7B1	7B1	7C1	1,7B2	
۱۰	تاریخ تألیف اثر	۶ تاریخ تألیف	4,4B;4,4B2	7B14			
۱۱	محل تألیف		4,7B8	7B14			
۱۲	تألیف برای	۷ مهدی‌الیه	4,7B23	7B14			
۱۳	آغاز	۱۰ کلمات آغاز متن	4,7B18;4,7B23	7B5,2	7C16	1,7B2/1,7B7	7,7
۱۴	انجام	کلمات انجام متن	4,7B18;4,7B23	7B5,2	7C16	1,7B2;1,7B7	7,7
۱۵	عنوان نسخه	۱۴ عنوان کتاب	4,1B1	1B1,1B3	1B1,1B2	1,1B1	1,1,1
۱۶	شرح پدیدآوران	۵- مترجم یا شارح	1,4F1,4,1F3,1F4,1F1,5F6	F1,1F1,2F3,1G3,1G4,1G8	1G1,1G2	1,1F	1,5
۱۷	عنوان به زبان دیگر		1,1D3,1,1D4F	1D1,1D2	1C	1,1D	1,3

ردیف	دانشگاه تهران	افشار (بخارا)	AACR2r	AMREMM	DCRB	APPM	ISBD (A)
۱۸	عنوان‌های دیگر	۱۵ مجموعه دارای چند رساله است	7,4B4,4,7B5	7B4	7C4,7C5,7C6	1,7B17	4,1
۱۹	محل درج عنوان نسخه	۱۶ جایی که اسم کتاب آمده	7,4B3	7B3	7C3	1,7B17	7,1*
۲۰	۱ محل استنساخ	۱۹ محل کتابت	1,4C1,2,44,2,16B1,4 C5,2D5,14F8	4C1-4C2, 4C3	4B1-4B10, 4B11-4B12, 4B6-4B7		4,1
۲۱	نام ناشر برای چاپ سنگی	۱۸ نام کتابت	4,1F	1F	1G	4,2	
۲۲	تاریخ کتابت و تقویم	تاریخ کتابت	1,4F-2,4F- 1,2,16F,1,4F7- 2,16G-14F8	4D1,4D2,4D3	4D1,4D2,4D 3,4D5,4D6,4 D7,4D8		4,4
۲۳	چاپخانه (برای چاپ سنگی)		24G				4,5;4,6;4,7
۲۴	انجامه		4,7B1,8	7B5,2	7C16	1,7B2,1	7,7
۲۵	کامل / ناقص	۲۰ کلمات آغاز	4,7B10		7C18		7,9
۲۶	توضیحات نقص نسخه	نسخه در صورت افتادگی					
۲۷	کتاب از روی		4,7B8	7B14			4,2,3
۲۸	کتاب برای	۲۴ نسخه به چه کسی اهدا شده است	4,7,8	7B14			4,2,3
۲۹	نوع خط	۲۳ نوع خط	4,7B23	7B9	7C10	1,7B17	
۳۰	درجه خط	درجه خط	4,7B23	7B9	7C10	1,7B17	
۳۱	تعداد برگ‌ها (صفحات - جلدها)	۲۶ تعداد برگ	4,5B1	5B1-5B3	5B1	1,5B1	5,1
۳۲	اندازه جلد (قطع)	۲۸ اندازه جلد	4,5D1	5D1	5D	1,7B17	5,3
۳۳	تعداد سطرها	۳۰ تعداد سطور	4,5B1	7D8	5B		5,1
۳۴	اندازه برگ	۲۷ اندازه برگ	4,5D1	5D1	5D1	1,7B17	5,3
۳۵	اندازه متن	۲۹ اندازه نوشته	4,5D1	5D2	5D		5,3
۳۶	تزئینات نسخه	۳۵ تزئینات و آرایش‌ها	4,7B23	7B10	7C18	1,7B17	7,9
۳۷	تصویر و نقشه		4,5C2	5C2	5C1, 5C7	5,1C1	5,2
۳۸	ویژگی‌های جلد	۳۴ توصیف جلد و نوع آن	4,7B23	7B12	7C18	7,4B17	8,7
۳۹	درون جلد						
۴۰	توضیحات صحافی		4,7B23	7B12	7C18	1,7B17	7,8
۴۱	نوع کاغذ	۳۲ نوع کاغذ	4,7B23; 4,7B10	7B7	7C10	1,7B17	7,5
۴۲	رنگ کاغذ	۳۳ رنگ	4,7B23; 4,7B10	7B7	7C10	1,7B17	7,5
۴۳	رنگ مرکب	۳۶ مرکب: (رنگ)	-	7B7	7C10	1,7B17	7,5
۴۴	وضعیت آسیب‌دیدگی	۳۱ معایب و صدمات نسخه	4,7B23	7B2,7	7C18	1,7B17	7,9
۴۵	مرمت (توضیحات مرمت)	۳۱ معایب صدمات نسخه	4,7B23	7B2,7	7C18	1,7B17	7,9

* اطلاعات به دست آمده از نسخه موجود ناحیه ۱ و اطلاعات خارج از نسخه در ناحیه ۷

7,9	-	7C11	7B13	4,7B11	یادداشت‌های برافزوده: ۴۹ مهر	سجع مهر	۴۶
						شکل مهر	۴۷
						شرح مهر	۴۸
						امضا	۴۹
7,9	1,7B2; 1,7B7	7C16	7B5,2	4,7B23	۴۱ یادداشت‌های حواشی ۴۲ تصحیحات متنی ۴۳ توضیحات لغوی ۴۴ ارجاعات	حاشیه‌ها	۵۰
7,9	1,7B2; 1,7B7	7C16	7B5,2	4,7B23			
7,9	1,7B2; 1,7B7	7C16	7B5,2	4,7B23			
7,9	1,7B2; 1,7B7	7C16	7B5,2	4,7B23			
						امتیاز نسخه	۵۱
						درجه اهمیت نسخه	۵۲
7,9	1,7B9	7C18	7B15	4,7B7	۴۵ نکته‌های تاریخی	تاریخ نسخه (مالکان قبلی)	۵۳
7,9	1,7B10	-	7B16	4,7B7	۴۶ مالکیت	یادداشت‌های تملک	۵۴
7,9	1,7B10	-	7B16	4,7B7		شیوه تهیه	۵۵
7,9	1,7B10	-	7B16	4,7B7		منبع تهیه	۵۶
7,9	1,7B10	-	7B16	4,7B7		نام واقفان	۵۷
7,9	1,7B10		7B16	4,7B7		یادداشت‌های وقف	۵۸
			7B16		قیمت	قیمت	۵۹
4,5		7C19	7B13	4,7B11		نسخه همراه است با یادداشت دسترسی	۶۰ ۶۱
						فهرست‌ها، کشف‌الآیات	۶۲
0,7B14	7C14		7B20	4,7B15	۱۲ مراجع اساسی معرفی	منابع	۶۳
	1,7B16	7C14	7B21	4,7B9		تصحیح و نشر	۶۴
					۸ موضوع	موضوع (مستند)	۶۵
				21,30A 21,30F 21,30K		نام‌های مرتبط (شناسه افزوده نام‌ها)	۶۶
				21,30J		(شناسه افزون عنوان‌ها)	۶۷
						کلید واژه‌ها	۶۸
7,1,2	1,7B8	7C2	7B2	4,7B2		زبان	۶۹
			7B27			تاریخ فهرست‌نویسی	۷۰
				7B23		اشکال دیگر نسخه	۷۱
				7B19		شماره CD	۷۲
				7B19		شماره میکروفیلم‌ها	۷۳
				7B19		شماره نسخه عکس	۷۴
	1,7B6		7B26			محل نگهداری نسخه (اصل / تکثیر شده)	۷۵
			7B19			آدرس محل نگهداری نسخه اصل	۷۶

چنانچه در جدول یک نمایش داده شده، برای عناصر کتاب‌شناختی یافته شده، محلی در «قاعده‌نامه‌ها» وجود دارد و هریک به شیوه‌ای (نسبتاً مشابه) شیوه استفاده از آن عنصر در توصیف کتاب‌شناختی در ناحیه‌ای خاص را توضیح داده‌اند.

در کنار استانداردهای کتاب‌شناسی توصیفی، برای تدوین نرم‌افزارها به استاندارد کدگذاری عناصر کتاب‌شناسی نیز نیاز داریم. در نیازسنجی اولیه برای نرم‌افزار دانشگاه، حجم اطلاعات کتاب‌شناسی موجود در شبکه اینترنت، با فرمت یو. اس. مارک ۳، بویژه در مورد آثار چاپی، مواد دیداری، شنیداری و منابع الکترونیکی، علت انتخاب این استاندارد برای نرم‌افزار دانشگاه بود.

در همان زمان انتخاب قالب کتاب‌شناختی به غیر از استانداردهای کدگذاری مارک ۳ ابزارهای دیگری نیز وجود داشت که مهم‌ترین آنها «زبان استاندارد نشانه‌گذاری عمومی SGML (ایزو ۸۸۷۹: ۱۹۸۹)»^{۳۴} یا ایزو ۸۸۷۹ است که مورد استفاده چندین طرح وسیع و برنامه‌های آرشویی بزرگ مثل TEI-DTD قرار گرفته است. این استاندارد در سال ۱۹۸۶ پا به عرصه گذاشت و بعدها ساختار فایل آن (DTD) در زبان نشانه‌گذاری فرامتن (HTML)^{۳۵} و زبان نشانه‌گذاری گسترش‌پذیر (XML)^{۳۶} مورد استفاده قرار گرفت. این خانواده از زبان‌های نشانه‌گذاری، در نرم‌افزارها و کاوشگرهای اطلاعات در سال‌های اخیر مورد استفاده فراوانی داشته‌اند و حتی نرم‌افزارهایی که با فرمت مارک تدوین می‌شوند، تماماً خروجی‌های استاندارد XML برای آنها پیش‌بینی می‌شود.

در این مطالعه نیز، با اینکه برای کدگذاری از این زبان‌های نشانه‌گذاری استفاده نشده، ولی چنانچه گفته شد، از عناصر تعریف شده برای نسخه‌های خطی که در TEI و EAD تعریف شده است، تا حد ممکن استفاده شد که در درجه اول کامل باشد و در مرحله بعد، محل ظهور، عناصر نسخه‌های خطی (مدخل‌ها) در نرم‌افزار، با محل ظهور در فرمت‌های مارک و نرم‌افزارهای کنونی فارسی مقایسه شود.

چنانچه گفته شد، دانشگاه برای تعریف عناصر کتاب‌شناختی و امکان تبادل، اطلاعات بیشتر در ابتدا، نگاه به یو اس مارک و از میانه راه ویرایش جدید آن مارک ۲۱^{۳۷} داشت. همچنین «مارک ایران»^{۳۸} توسط کمیته‌ای به همین نام در کتابخانه ملی ایران تدوین شد که در نخستین انتشار فقط مدخل‌های کتاب‌های چاپی معرفی شده بود و فیلدهای خاص نسخه‌های خطی و چاپ سنگی هنوز ارائه نشده و به تکمیل مارک ایران موقوف شده بود. اما از آنجا که این استاندارد، کاملاً با استاندارد جهانی یونی مارک^{۳۹} همخوانی دارد، در جدول ۲، مدخل‌های به دست آمده، با هر دو استاندارد و در ستون‌های مارک ۲۱ و یونی مارک در اختیار نسخه‌شناسان، کتابداران و نرم‌افزارنویسان قرار داده شده است.

شیوه‌ها و امکانات مستندسازی و استاندارد کردن اطلاعات نام‌های خاص، سازمان‌ها، عنوان‌های قراردادی و موضوع‌ها، بستگی به طراحی نرم‌افزار و امکانات ذخیره، پردازش و بازیابی آن و نیز سیاست مستندسازی هر کتابخانه دارد. در اینجا فقط به یادآوری این نکته بسنده می‌شود که هر دو قالب مارک ۲۱ و یونی مارک امکان مستندسازی دقیق و با استفاده از سیاه‌های استاندارد برای

زبان‌ها، کشورها، نقش‌ها و بسیاری اطلاعات دیگر را به صورت جدول‌های مستقل (ثابت)، متصل به بانک اصلی کتاب‌شناختی در اختیار می‌گذارند.

نکته دیگری که در بسیاری موارد مشکلاتی را برای کتابداران ایجاد کرده، نگاه ایشان به نرم‌افزار است. کتابدارانی که از ساختارهای نرم‌افزاری که قرار است با آن کار کنند، اطلاع کمی دارند، معمولاً فراموش می‌کنند که چه محدودیت‌هایی در سیستم‌های دستی داشته‌اند و حال علاوه بر انواع جست‌وجوهای اطلاعات، جست‌وجوهای آماری متفاوتی را از نرم‌افزار انتظار دارند، بدون توجه به اینکه هر یک از این امور باری است بر شانه نرم‌افزار و موجب کندشدن آن می‌شود. با نگاهی به پایگاه‌های کتاب‌شناسی موجود روی وب، امکانات جست‌وجوی آنها را ببینید؛ چرا آن نرم‌افزارها در مورد رنگ مرکب نسخه به شما اطلاعات نمی‌دهند؟ چرا روی نام‌های موجود در سجع مهرها (مگر خاص باشد و فهرست‌نویس آن را در تحلیل تکرار کرده باشد)، جست‌وجو نمی‌دهند. هریک از اینها باری است که نرم‌افزار را سنگین می‌کند و آن را دچار مشکل می‌سازد.

در جست‌وجو، تنها مدخل‌های مهم را که برخی از آنها با مستندسازی هم مرتبط هستند قابل جست‌وجو ببینید و برای کلمات به کار رفته در فهرست، تنها یک جست‌وجوی آزاد کلمه به کلمه کافی است. برای نمونه، روی رنگ مرکب: شنگر ف یا رنگ کاغذ: نخودی، جست‌وجوی مدخل به مدخل نمی‌توانیم داشته باشیم، ولی در جست‌وجوی کلید واژه‌های آزاد، کلمه نخودی یا شنگر ف قابل بازیابی خواهد بود و استفاده کننده در اینجا باید نگاهی به نتیجه جست‌وجو بیندازد که ببیند شنگر ف به دست آمده از عنوان است، از رنگ مرکب یا در موضوع کتاب است و نسخه در دست، درباره شنگر ف می‌باشد. بنابراین جست‌وجوی درون مدخلی برای مدخل‌هایی مانند ابعاد جلد، ابعاد متن، رنگ کاغذ، شرح مهر، و مانند اینها معنی ندارد. چون به تجربه دیده نشده است محقق به دنبال نسخه‌هایی باشد که رنگ کاغذ آنها (الف) باشد یا (ب) و اگر هست، هر چند سال یک جست‌وجو دارد که برای چنین درصدی، روی نرم‌افزار نباید بار اضافه گذاشت.

نام‌ها را به همراه نقش صاحب نام در نسخه می‌توانید مطابق تعاریف جدول نقش‌ها در تحلیلی بیاورید تا قابل جست‌وجو شوند. در شرح مهری یا در صاحبان قبلی نسخه به نامی برمی‌خورید که کلید شناسایی هیچ چیزی نیست، در توصیفی و در محل خود به صورت متنی آن را ثبت می‌کنید، ولی از اینجا نام قابل جست‌وجو نمی‌شود. در صورتی که آن نام برای فهرست‌نویس ارزش اطلاعاتی دارد و باید قابل جست‌وجو باشد، آن را به صورت مستند و در تحلیلی ثبت کنید. مثلاً اگر در یادداشت تاریخ مالکیت چنین آمده باشد: (در حاشیه درون جلد یادداشت مالکیت احمدین اشرف علی) «نسخه را از طلبه در مدرسه چهارباغ ایتیع نمودم» (و یادداشت مالکیت دیگری) «نسخه را در یوم آدینه سیزدهم رجب ۱۲۵۸ از دست مبارک میرزای نائینی...». در اینجا با دو نام برخورد می‌کنیم که هر دو در یادداشت مالکیت ثبت می‌شوند، ولی فهرست‌نویس، نام اول را دارای ارزش اطلاعاتی نمی‌داند و برای نام دوم دسترسی ایجاد می‌کند و آن را در تحلیلی به صورت مستند: «نائینی، ...» ثبت می‌کند تا قابل جست‌وجو باشد.

جدول دو

UNIMARC	MARC21	دانشگاه تهران	ردیف	UNIMARC	MARC21	دانشگاه تهران	ردیف
210\$a	260\$a	محل استنتاج	۲۰	۰۰۱ شناسگر رکورد ۰۰۵ شناسگر ویرایش	۰۰۷/۰۰	نوع نسخه	۱
210\$c	260\$b	نام کاتب	۲۱	200\$B	245\$h	شکل نسخه	۲
210\$d	260\$c	تاریخ کتابت و تقویم	۲۲	686\$a (675-686)	84245\$a (050-088)	شماره بازایی	۳
210\$g	260\$f	چاپخانه (برای چاپ سنگی)	۲۳	686\$a	84\$a	شماره ثبت	۴
327\$a	505\$a	انجامه	۲۴	700\$a	100\$a	پدیدآور اصلی	۵
318\$a	501\$a	کامل/ناقص	۲۵	700\$a	100\$a	دوره حیات	۶
318\$a	501\$a	توضیحات نقص نسخه	۲۶	700\$a (در مارک ایران)		برگردان نام به لاتین	۷
306\$a	260\$b	کتابت از روی	۲۷	500\$a	240\$a	عنوان اصلی اثر / عنوان قرارداد	۸
306\$a	260\$b	کتابت برای	۲۸	330\$a	500\$a	معرفی نسخه	۹
307\$a	500\$a	نوع خط	۲۹	300\$a	500\$a	تاریخ نگارش اثر	۱۰
307\$a	500\$a	درجه خط	۳۰	300\$a	500\$a	محل تألیف	۱۱
215\$a	300\$a	تعداد برگه‌ها (صفحات جلدها)	۳۱	300\$a	500\$a	تألیف برای	۱۲
215\$a	300\$a	اندازه جلدها (قطع)	۳۲	327\$a	505\$a	آغاز	۱۳
215\$a	300\$a	تعداد سطرها	۳۳	327\$a	505\$a	انجام	۱۴
215\$a	300\$a	اندازه برگ	۳۴	200\$a	245\$a	عنوان نسخه	۱۵
215\$a	300\$a	اندازه متن	۳۵	200\$e	245\$a	شرح پدیدآور	۱۶
307\$a	500\$a	تزیینات نسخه	۳۶	200\$d		عنوان به زبان دیگر	۱۷
307\$a	500\$a	تزیینات نسخه	۳۶	200\$e	246\$a	عنوان‌های دیگر	۱۸
307\$a	500\$a	تصویر و نقشه	۳۷	۳۰۴\$a	۵۰۰\$a	محل درج عنوان نسخه	۱۹

UNIMARC	MARC21	دانشگاه تهران	ردیف
345\$a	541\$a	یادداشت‌های وقف	۵۸
345\$a	541\$a	قیمت	۵۹
300\$a	501\$a	با نسخه همراه است	۶۰
310\$a	506\$a	یادداشت دسترسی	۶۱
320\$a	510\$a	فهرست‌ها، کشف‌الآیات	۶۲
321\$a	510\$a	منابع و استناد (درجه فهرست‌ها و نمایه‌هایی معرفی شده است)	۶۳
325\$a	533\$n	تصحیح و نشر	۶۴
600-608	600-651	موضوع (ها)	۶۵
702-701	700\$a	نام‌های مرتبط دیگر (شناسه‌های افزوده و نام‌ها)	۶۶
500XX	730-740	عنوان‌های دیگر (شناسه‌های افزوده)	۶۷
610\$a	653\$a	کلیدواژه	۶۸
101\$a	546	یادداشت زبان	۶۹
فیلدهای ثابت	فیلدهای ثابت	تاریخ فهرست‌نویسی	۷۰
325\$a	533\$a	اشکال دیگر نسخه	۷۱
	533\$a	CD(شماره CD)	۷۲
	533\$a	میکروفیلم (شماره میکروفیلم)	۷۳
	533\$a	نسخه عکسی (شماره نسخه)	۷۴
318\$j	534\$l	محل نگهداری نسخه (اصل / تکثیرشده)	۷۵
318\$j	534\$l	آدرس محل نگهداری نسخه (اصل / تکثیرشده)	۷۶

UNIMARC	MARC21	دانشگاه تهران	ردیف
307\$a	500\$a	ویژگی‌های جلد	۳۸
307\$a	500\$a	درون جلد	۳۹
310\$a	500\$a	توضیحات صحافی	۴۰
307\$a	500\$a	نوع کاغذ	۴۱
307\$a	500\$a	رنگ کاغذ	۴۲
307\$a	500\$a	رنگ مرکب	۴۳
318\$l	500\$a	وضعیت آسیب‌دیدگی	۴۴
318\$l	500\$a	مرمت (توضیحات)	۴۵
317\$a	500\$a	سجع مهر	۴۶
317\$a	500\$a	شکل مهر	۴۷
317\$a	500\$a	شرح مهر	۴۸
317\$a	500\$a	امضا	۴۹
307\$a	505\$a	حاشیه‌ها	۵۰
316\$a	500\$a	امتیاز نسخه	۵۱
317\$a	561\$a	تاریخ نسخه (مالکان قبلی)	۵۳
317\$a	516\$a	یادداشت‌های تملک	۵۴
345\$a	541\$a	شیوه تهیه	۵۵
345\$a	541\$a	منبع تهیه	۵۶
345\$a	541\$a	نام واقفان	۵۷

یادداشت دیده شده‌اند، از این‌رو پس از مشخصات فیزیکی مانند ابعاد، تعداد صفحات و برگ‌ها ثبت شوند. ولی با ورود اطلاعات دقیق هر مدخل، امکان جست‌وجوی دقیق در هر مدخل و امکان داشتن خروجی دقیق را - چنانچه ملاحظه خواهید کرد- خواهیم داشت. در دستور خروجی که نوشته خواهد شد، تعیین می‌کنید که کدام مدخل در کجای صفحه چاپ (یا الکترونیکی) دیده شود و این بستگی به نیاز شما خواهد داشت. ممکن است برای جست‌وجوگری که به پایگاه یا فهرست کتابخانه دسترسی پیدا کند، یک خروجی تعریف شود و برای چاپ یک خروجی دیگر. و حتی خروجی چاپی قابل استفاده برای چاپ (به اصطلاح چاپخانه‌ها «فرم خبر») نیاز داشته باشید که تولید آن امکان‌پذیر است.

در زیر یک نمونه خروجی چاپی با داده‌های فرضی خواهد آمد که در سمت مقابل شماره (tag) یونی‌مارک آن نیز داده شده است. به یاد داشته باشید که هر یک از این خطاها امکان جابه‌جا شدن و به بالا یا پایین‌تر رفتن دارند.

لازم به یادآوری است که از نظر نسخه‌شناسان، اطلاعات فهرست‌های نسخه‌های خطی به طور معمول به سه ناحیه کتاب‌شناسی، نسخه‌شناسی و یادداشت‌های برافزوده تقسیم می‌شود. در ناحیه کتاب‌شناسی اطلاعات مربوط به اصل اثر ثبت می‌شود، اطلاعاتی مانند مؤلف، عنوان، تاریخ، تألیف، محل تألیف، فصل‌بندی. در ناحیه دوم یعنی نسخه‌شناسی، کاتب، تاریخ کتابت، محل کتابت، تعداد برگ، قطع، خط، کاغذ، مرکب و مانند اینها توصیف می‌شود و در یادداشت‌های برافزوده، مواردی چون شیوه و منبع تهیه، سیر و سفر تهیه، مالکان قبلی و وقف آنچه خواهد بود. با آنچه توضیح داده شد و با قواعد ISBD، ممکن است ترتیب قرار گرفتن این مدخل‌ها در فهرست‌های نسخه‌های خطی مرسوم، با ترتیب اطلاعات در قواعد ISBD تفاوت‌هایی داشته باشد، یا حتی اگر با ترتیب شماره‌های برچسب‌های مارک مقایسه شود، ممکن است تداخل اطلاعات کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی تلقی گردد. برای نمونه، تاریخ تألیف، محل تألیف، فصل‌بندی و آغاز و انجام که از اطلاعات کتاب‌شناختی هستند،

شماره بازیابی:	۱۱۸-۲۲۹۶/۱
پدیدآور اصلی:	قطب‌الدین شیرازی، ۶۳۴-۷۶۱ق.
عنوان و پدیدآور:	ذرةالتاج [نسخه اصلی] در شرح علوم و فنون، تألیف قطب‌الدین محمود شیرازی
معرفی نسخه:	بخشی از ذرةالتاج قطب‌الدین شیرازی (کتاب ریاضیات و موسیقی) در این نسخه به شکل دایرةالمعارف در علوم و فنون است. دارای ۴ مقاله و ۱۶ فصل و ۲۶ باب می‌باشد. تألیف برای حاکم شیراز به تاریخ ۸۸۸ق.
آغاز نسخه:	پسمه و په نستین برای ...
انجام:	ما بتوانیم بر این لحن ختم کنیم به تاریخ ...
انجامه:	فی وقع الفراغ ... فی یوم السبت ثامن عشر من شهر ربیع ...
وضعیت استنساخ:	کتابت از روی نسخهای به خط مؤلف به قلم محمدحسین شیرازی ۱۲۰۴ق.
عنوان دیگر:	دایرةالمعارف علوم ذرةالتاج.
کتابت برای:	سمیع بن احمد قاتنی
مشخصات ظاهری:	۲۰۴ برگ؛ ۱۸ سطر؛ اندازه متن: ۲۲×۱۵؛ قطع کاغذ ۲۵×۱۷. اندازه جلد ۲۶×۱۸
نوع کاغذ:	نخودی متوسط
نوع خط:	نسخ، نستعلیق؛ درجه خط: متوسط.
تزیینات جلد:	مقوایی روکش تیماج، ضربی ساده سر طبله‌دار
تزیینات متن:	دارای سرلوح مزدوج [تذهیب میرزاخلیفه اسحاق]، جدول، کتیبه، عناوین و نشانه‌ها.
حواشی:	با حواشی و علامت‌های ۱۲، حق، سلطانی، عبدالله... مقابله و تصحیح شد.
تصویر و نقشه:	۵ مجلس و یک نقشه.
امتیاز نسخه:	اصل
وضعیت نسخه:	نسخه کامل است و حاشیه و برگ‌های ۱۸۵ و ۱۸۶ قسمتی از تذهیب افتاده است. صحافی شده است. نسخه فرسوده است.
سجع مهر:	عده الجانی، علی اکبر، شکل مهر: بیضی
شرح مهر:	محمدعلی بن‌الله مرادیاری
مالکان قبلی:	احمدین اشرف علی. شیوه تهیه: وقف. منبع تهیه: حافظ فرمانفرمائیان
یادداشت تملک:	یادداشت مالکیت احمدین اشرف علی که از خرید نسخه در اصفهان در ۱۲۶۹ق. در مدرسه چهارباغ سخن گفته
شکل‌های دیگر نسخه:	میکروفیلم دارد، شماره ثبت ۱۴۱۸-م. CD دارد، شماره ثبت ۳۰-الف
تصحیح و نشر:	۱. ذرةالتاج تصحیح حسن مشکان، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۶. ۲. ذرةالتاج تصحیح محمد مشکو، تهران: انجمن موسیقی و ریاضی، ۱۳۴۰
منابع:	فهرست دانشگاه، ۱۴:۲۳۹۲؛ کشف الظنون ۳:۶۴۰
موضوع:	۱. موسیقی - دایرةالمعارف ۲. ریاضیات- دایرةالمعارف‌ها
نام‌های مرتبط:	شیرازی، محمدحسین، قرن ۱۳ ق. کاتب
نام‌های مرتبط:	میرزا خلیفه السحاق. تذهیب‌گر.
نام‌های مرتبط:	فرمانفرمائیان، حافظ واقف

پی‌نوشت‌ها

- تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی ۱۳۷۵.
۲۱. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی جمهوری چک (پراگ) / زیر نظر علی بهرامیان. - تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، قم: کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی، ۱۳۷۹.
۲۲. فهرست نسخ خطی فارسی انستیتوی آثار خطی تاجیکستان / زیر نظر سیدعلی موجانی، مرکزی علی مردان. - تهران: مرکز مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، وزارت امور خارجه، ۱۳۷۶.
۲۳. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک وابسته به آستان قدس / زیر نظر و تألیف ایرج افشار، محمدتقی دانش‌پژوه، با همکاری محمدباقر حجتی، احمد منزوی. - (تهران): کتابخانه ملی ملک، ۱۳۵۲.
24. Text Encoded Initiative (REI): Towards an European Standard for manuscript description. - <http://www.tei-c.org>. UK/Masrer/Hermes/hermesFR.htm
25. Text Encoded Initiative
۲۶. افشار، ایرج، پیشنهاد برای فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی. بخارا: شماره ۳۳ و ۳۴. آذر و اسفند ۱۳۸۲.
27. Analog-American Cataloging Rules (AACR2 r) / under the direction of the Joint Steering Committee of ALA.... - second revised edition. - London: Chartered Institute of Library
28. Pass, Gergory A. Descriptive Cataloging of Ancient, Medieval, Renaissance and Early Modern Manuscripts. - (AMREMM). Chicago: ACRL; ALA, 2002
29. Descriptive Cataloging of Rare Books, 2nd revised ed. - Washington, D.C.: Library of Congress, Cataloging Distribution Services, 1991.
30. Hensen, Steven (Compiler). Archives, personal paper and manuscript: A cataloging manual for archival repositories historical societies, and manuscript libraries 2nd ed. Chicago: Society of American Archivist, 1989 (Online: www.Archivists.org. ASS groups/ decrip. Asp (13 Nov.2004)
31. ISBD (A): International Standard Bibliographic Description for Older Monographic Publications (Anvtqurain)/Recommended by the Project Group on the ISBD (A). - Second revised edition. - <http://www.ifla.org/vii/s13/pubs/isbda.html>, December 2003.
32. US MARC format for Bibliographic Data: including guidelines for content designation: prepared by Network Development and MARC Standard Office. - Washington, DC: Library of Congress, Cataloging Distribution Services, 1991
33. Machine Readable Cataloging
34. Standard Generalized Markup Language (SGML), ISO 8879:1986. - <http://www.ISO.ch/>.
35. HTML (Hypertext Markup Language)
36. XML (Extended Markup Language)
37. MARC21 Concise Format for Bibliographic Data/ Library of Congress. - <http://www.loc.gov/marc/binlographic/ecbdhome.html>, December 2003.
۳۸. مارک ایران. زیر نظر کمیته مارک ایران. - تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۰.
39. UNIMARC manual: bibliographic format. / IFLA 2nd edition, Update 30-Munchen: K.G. Saur, 2000.
۱. روش‌های فهرست‌نگاری نسخ خطی، کهن و نوین، نظرها و دیدگاه‌ها (میزگرد) کتاب ماه کلیات، شماره ۸۱-۸۲، سال هفتم، شماره ۹-۱۰. شهریور ۱۳۸۲.
2. Tag format
3. Label format
4. Field
5. Subfield
۶. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران [و کتابخانه اهدایی سیدمحمد مشکوة به کتابخانه دانشگاه تهران/محمدتقی دانش‌پژوه] / دانشگاه تهران، کتابخانه مرکزی. - تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۳۰.
۷. فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران / فراهم آورنده: عبدالله انوار، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۶۵.
۸. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی / به کوشش علی صدراپی، زیر نظر عبدالحسین حائری، برای مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی با همکاری کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی - قم: حوزه علمیه قم، دفتر تبلیغات اسلامی، مرکز انتشارات، ۱۳.
۹. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی / زیر نظر محمود مرعشی؛ تنظیم احمد حسینی. قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۱۲ق. = ۱۳۷۱.
۱۰. فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی / تألیف براتعلی غلامی مقدم. مشهد: آستان قدس رضوی، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد، ۱۳.
11. www.Loc.gov (Lc online Catalog z 39,50 December 2003)
12. Catalogue des manuserits persans/ I Ancien Folds/ Par Francis Richard. - Paris: Biblioteque Nationale, 1989
13. Catalogue des manuscrits persans de la Bibliotheque Nationale/ par E.Bloch. - Paris: Inprimerie Nationale, 1912
۱۴. پاکستان، من مخطوطات کی فهرستین (کتابیات) / عارف نوشاهی - اسلام آباد: مقتدره قومی زبان، ۱۹۸۸م.
15. Versichniss der persiscen Handschriften der Koniglichen Bibliothek zu Berlin/Von Wilhelm Pertsch. - Berlin: A.Asher & S., 1888
۱۶. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه عمومی بیت‌الا (پنجاب - هند) / تحریر و تنظیم از احمد منزوی با دستیاری ملیحه حلم. - دهلی نو: مرکز تحقیقات فارسی رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۷.
17. Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum/ By Charles Rieu. - London, British Museum., 1966.
18. Catalogue of the Turkish, Hindustani and Pushtu manuscripts in the Bodelian Library Part II Additional Persian manuscripts/ By A. F. L. Beeston. - Oxtord, Clarendon Press, 1954.
۱۹. فهرست نسخ خطی انستیتوی شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی فرهنگستان علوم ازبکستان، زیر نظر سیدعلی موجانی... و دیگران / قم: کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی و انستیتوی شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی ازبکستان، ۱۳۷۸.
۲۰. فهرست نسخه‌های فارسی موجود در کتابخانه عمومی دولتی سالتیکف شچدرین / به اهتمام کاستیکووا. گ.ی.، ترجمه: عارف رمضان. -